

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Continuous issue-22 | January – March 2016

‘સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિ’

પ્રસ્તાવના:- સંસ્કૃત શબ્દ સમ્ + કૃ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. જેનો અર્થ સંસ્કારેલી, સુધારેલી ભાષા એવો થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા માટે ઘણાં બધાં પર્યાયો વપરાયેલા છે. ઉદાહરણ તરીકે- દેવભાષા, ભારત-ભારતી, ભારતી વિદ્યા, અમરવાણી, ગિર્વાણ ગિરા, વેદવાણી, ભગવદ્ભાષા વગેરે. આ પ્રત્યેક પર્યાય શબ્દો તેનાં ચોક્કસ અર્થમાં પ્રયોજાયેલાં છે. જેમકે સંસ્કૃતભાષાને “દેવભાષા” કહી છે, તેનું કારણ દિવ્ ધાતુ ચોથો ગણ-પ્રકાશવું ઉપરથી દેવ શબ્દ બનેલો છે. જેનો ધ્વન્યાર્થ થાય છે- જ્ઞાનનાં પ્રકાશથી પ્રકાશમાન દેવોની ભાષા. **ભગવદ્ભાષા** અર્થાત ભગવાનની ભાષા, ભગવાન પાસેથી મળેલી ભાષા. દર્શનશાસ્ત્રમાં **ભગવાન્** શબ્દનો અર્થ-‘ભગ’ એટલે ષડ્ગુણ-જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજથી જે યુક્ત છે, તેવા ભગવાન પાસેથી માનવને મળેલી ભાષા તે **ભગવદ્ભાષા**. મહર્ષિ પાણિનિ મુનિનાં વ્યાકરણનાં મૂલાધારરૂપ ચૌદ **માહેશ્વરાણિ સૂત્રાણિ** છે. આ સૂત્રો **માહેશ્વરાદ્ આગતાનિ** । “મહેશ્વર શંકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે.” પૂ. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી કહે છે કે- મહર્ષિ પાણિનિને તેમનાં વ્યાકરણનાં બીજાં મંત્રો ડમરુંના અવાજમાંથી સાંપડ્યાં હતાં. એવી દંતકથા છે. ભગવાન શિવજીએ તેમના કાન પાસે ડમરું વગાડીને આ જ્ઞાન તેમને આપ્યું હતું. {1} પરંપરાગત રીતે એવું મનાય છે, કે ભગવાન શંકરે તાંડવ નૃત્ય કર્યા પછી ચૌદવાર પોતાનું ડમરું વગાડ્યું હતું, આ ડમરુંના ધ્વનિમાંથી આપણને સંસ્કૃત ભાષાનાં મૂલાધાર રૂપ **અઙ્ઙ** । **ઋલ્** । **एओऽ** । - - - - - **हल्** । સુધીનાં માહેશ્વર સૂત્રો મળ્યાં છે

નૃતાવસાને નટરાજરાજો, નનાદ ઢકકાં નવપશ્ચવારમ્ ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्, एतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ।।

આમ સંસ્કૃત ભાષા, એ માનવને પ્રભુ કૃપાથી મળેલી અલૌકિક ભાષા છે. સ્વયં “પૂણબ્રહ્મ” પાસેથી મળેલી, સંસ્કૃત ભાષા પણ સ્વયં પૂણ જ છે. સંસ્કૃતભાષા જનસાધારણની-બોલચાલની ભાષા હતી, તેનો નક્કર પુરાવો વાલ્મીકિરામાયણમાં હનુમાનજીનાં મુખેથી મળે છે. અહિયાં આ પ્રાચીન દેવભાષા માટે “ સંસ્કૃત ” એવો પહેલ વહેલો શબ્દ પ્રયોગ મળે છે. અશોકવાટિકામાં સીતામાતા આગળ કઈ ભાષામાં વાત કરવી એની મૂંઝવણ હનુમાનજીને થઈ છે.

अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ।

वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ।। (વા.રા.સુન્દરકાણ્ડમ્-૨૮-૧૭)

આમ હનુમાનજીએ નક્કી કર્યું છે કે-માનુષીમ્ ઇહ સંસ્કૃતામ્ । મનુષ્યોની ભાષા-સંસ્કૃતમાં બોલીશ.એટલે કે જન-સાધારણ લોકો સંસ્કૃતભાષા બોલતા હતાં,એમ હનુમાનજીની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ પણ સમ+કૃ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છે.જેનો અર્થ સમ્યક કૃતિ- સારી – સંસ્કારેલી કૃતિ તે સંસ્કૃતિ એવો થાય છે.સંસ્કરણમ મનસઃ આત્મનો વેતિ સંસ્કૃતિઃ। સંસ્કૃતિને કોઈ ધર્મ ,જાતિ કે દેશ સાથે સંબંધ નથી,પરંતુ માનવ્ય સાથે સંબંધ છે.સંસ્કારેલું માનવ્ય ઘડવાનું કાર્ય સંસ્કૃતિનું છે.વેદોક્ત સંસ્કૃતિ જ માનવ્યનું પરિપૂર્ણ રીતે ઘડતર કરી શકે તેવી છે. સાયણાચાર્ય કહે છે કે વેદો હિ નામ અશેષજ્ઞાનવિજ્ઞાનરાશિ : । ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યનિષ્ટપરિહારયોરલૌકિકમુપાયં યો વેદયતે સ વેદઃ । {2} અર્થાત વેદો એ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ભંડાર છે. ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ તેમજ અનિષ્ટને દૂર કરવાના અલૌકિક ઉપાયો વેદમાં કહેવામાં આવેલા છે.તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આપવામાં આવેલો ઉપદેશ તો વિશ્વનાં તમામ લોકોને સમાન રીતે લાગુ પડે તેવો છે, ઋષિ કહે છે કે-સત્યં વદ । સાયું બોલ,ધર્મં ચર ।ધર્મનું આચરણ કર, સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।સ્વાધ્યાયમાં આળસ કર નહીં,સ્વાધ્યાય પ્રવચનભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં પ્રમાદ કરીશ નહીં,માતૃદેવો ભવ ।માતાને દેવ માન,{3} પિતૃ દેવો ભવ ।પિતાને દેવ માન,આચાર્ય દેવો ભવ ।આચાર્યને દેવ માન,અતિથિદેવો ભવ ।અતિથિને દેવ માન. {તૈત્તિરીયોપનિષદ-શિક્ષાવલ્લી-અનુવાક-૧૧-મંત્ર-૧-૨}આપણા દેશમાં આર્યોએ કૃષ્ણવન્તો વિશ્વમાર્યમ ।ની ઉદ્ધોષણા કરી હતી, અને ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશ્વમાં લઇ ગયા હતાં.

સંસ્કૃતભાષાનાં આર્ષ મહાકાવ્યોમાં સંસ્કૃતિ-રામાયણ અને મહાભારત એ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આર્ષ મહાકાવ્યો છે,જેમાં આપણી સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પોતાનાં મહાકાવ્ય રામાયણમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને ગ્રંથસ્થ કરીને તેને ચિરસ્થાયી બનાવી દીધી છે. તેમનાં વીર મહાકાવ્ય માટે કહેવાય છે કે-

યાવત સ્થાણ્યન્તિ ગિરયઃ સરિત્શ્ચ મહીતલે ।

તાવત રામાયણી કથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

અર્થાત - જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી ઉપર પર્વતો અને નદીઓ રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.રામાયણમાં વાલ્મીકિએ- શ્રેષ્ઠ આદર્શ પ્રજાપાલક રાજા કેવો હોય તે રામચંદ્રનાં ચરિત્ર ચિત્રણ દ્વારા બતાવી આપ્યું છે. આજે કળિયુગમાં પણ લોકો "રામરાજ્ય" ની ઝંખના રાખી રહ્યાં છે. તો સીતાજીનું ચરિત્ર એ આર્યનારીનો ઉત્તમોત્તમ આદર્શ છે. ભાઈ-ભાઈમાં સ્નેહ કેવો હોવો જોઈએ તે રામ-ભરત તેમજ અન્ય ભાઈઓનાં ચરિત્રો દ્વારા દર્શાવ્યો છે. મિત્ર સંબંધ કેવો અભેદ્ય હોય તે, રામ-ગુહ તેમજ રામ-સુગ્રીવનાં પરસ્પરનાં આત્મીય સંબંધોથી બતાવી આપ્યું છે.ભારત પાસે રહેલી આ રામાયણની સંસ્કૃતિ વિશ્વને આપી શકાય તેવી અમૂલ્ય ભેટ છે. જો વિશ્વ રામાયણની સંસ્કૃતિ અપનાવશે તો વિશ્વમાં “ રામરાજ્ય “સ્થાપી શકાશે.

વેદ વ્યાસનાં વીરકાવ્ય મહાભારત માટે તો કહે વાયું છે કે:- યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત કુત્રચિત । અર્થાત- જે અહિંયા મહાભારતમાં છે, તે વિશ્વમાં અન્યત્ર જોવા મળશે, પરંતુ જે અહિંયા નથી તે વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિં મળે. મહાભારત એ જ્ઞાનનો વિશ્વકોશ છે. તેને પશ્ચમો વેદ: ।કહ્યો છે. તેમાં સદુપદેશનાં જંગલોને જંગલો આવેલા છે. તેની અંદર આવેલી' શ્રીમદ ભગવદ ગીતા 'જીવ, જગત અને જગદીશનાં જ તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. એવું કહેવાય છે કે તેનાં ૭૦૦ શ્લોકોમાં વિશ્વની તમામ સમસ્યાઓનાં ઉકેલનું સમાધાન રહેલું છે. વિશ્વનાં કોઈ પણ દેશ,જાતિ,ધર્મ,ભાષાનાં વ્યક્તિને માર્ગદર્શન આપવાની યોગ્યતા ' શ્રીમદ ભગવદ ગીતા ' માં રહેલી છે. પાંડુરંગશાસ્ત્રી આઠવલેજી કહે છે કે:- ગુરુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ ની ભૂમિકા અલૌકિક છે. તે પાંચ હજાર વર્ષોથી જગતને શિક્ષણ આપી રહ્યાં છે,તે એવા શિક્ષક છે જે વિદ્યાર્થીને લેસનઘૂંટવાનું ન કહેતાં, પોતેજ લેસનઘૂંટે છે. ઉચ્ચસિક્ષાંતો પોતાના જીવનમાં ઉતારીને એ પ્રમાણે વર્તીને જગતને પાઠ ભણાવનાર શિક્ષક ક્યાંય જોવા નહિં મળે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં જીવન દ્વારા જગતનાં કરોડો જીવોને શિક્ષણ આપ્યું છે. સંસારમાં રહેવા છતા લોભાઇ ન જવું અને અનાસક્ત જીવન ગાળવું, એવો બોધ એમણે પોતે એવા પ્રકારનું જીવન જીવીને આપ્યો છે. આવો ગુરુ મળશે નહિં. માટે જ 'કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ ' {5 }

દશ- દશ અવતારોએ ભારતીય સંસ્કૃતિને સારી રીતે સંવર્ધિત કરી છે. તો સ્મૃતિગ્રંથોએ કઠિન વૈદિક સિક્ષાંતોને સામાન્ય વ્યક્તિ પણ પોતાનાં જીવનમાં સરળતાથી આચરણમાં લાવી શકે તેવી અનુકુળતા કરી આપી છે. તો વળી પુરાણોએ વાર્તા રૂપે તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવવાનું કાર્ય કર્યું છે. શુદ્ધાદ્વૈતવાદમાં પુરાણોનો મહિમા ગાતા કહેવાયું છે કે:- - શ્રુતિ-સ્મૃતી ઉભે નેત્રે પુરાણં હૃદયં સ્મૃતમ । {પ્રકાશટીકા - ૨-૪૯ } આમ વલ્લભ સંપ્રદાયમાં પુરાણોને વેદધર્માતિદેશ માનેલા છે.

પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યો { 6 } એ આર્ષમહાકાવ્યોમાંથી જ પોતાનું વિષયવસ્તું લીધું છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું સુંદર રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અહિંયા બધાનું વિગતે નિરૂપણ શક્ય ન હોવાથી માત્ર આચમનથી જ સંતોષ માનીશું.

મહાકવિ કાલિદાસ 'રઘુવંશમ 'મહાકાવ્યનાં આરંભે રઘુવંશી રાજાઓની જીવન પદ્ધતિનું દિગ્દર્શન કરાવતા - ભારતીય સંસ્કૃતિનું જ નિદર્શન કરે છે.તેઓ કહે છે કે:-

સોઠમાજન્મશુદ્ધાનામાપ્લોદયકર્મણામ----- - યોગેનાન્તે તનુત્યજમ । । { રઘુવંશમ -૧/૨-૫}

હું { કાલિદાસ} જન્મથી શુદ્ધ, ફળ મળે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાવાળા, સમુદ્રપર્યતની પૃથ્વીનાં સમ્રાટ, સ્વર્ગપર્યત જેમના રથને માર્ગ ઉપલબ્ધ હતો એવા, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી અગ્નિમાં હવન કરવાવાળા,યાચકોની મનોકામના પરિપૂર્ણ કરવાવાળા,અપરાધીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવાવાળા,યોગ્ય સમયે જાગૃત થવાવાળા,ત્યાગ કરવા માટે

અર્થસંચય કરવાવાળા,સત્યને માટે મિતભાષી,યશને માટે વિજિગીષુવૃત્તિ ધારણ કરવાવાળા,સંતતિને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાવાળા,શૈશવાવસ્થામાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરવાવાળા,તાડુષ્યમાં વિષયોનો ઉપભોગ લેવાવાળા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવ્રતથી રહેવાવાળા અને છેવટે યોગમાર્ગથી દેહ વિસર્જન કરવાવાળારઘુવંશી રાજાઓનો વંશ કહુ છું.

મહાકવિ કાલિદાસ રચિત ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકો જ ભારતીય સંસ્કૃતિની જીવન પદ્ધતિનાં મૂર્તિમંત સ્તંભો જેવા છે. પાંડુરંગશાસ્ત્રી આઠવલેજી કહે છે કે:- ભારતીય સંસ્કૃતિ ઘણાનું ઋણ લઈ ને વિકસીત થઈ છે. આ સંસ્કૃતિ ઉપર ઇક્વાકુવંશના રાજાઓએ મોટો ઉપકાર કર્યો છે.તેમણે સત્ય જીવન અને આદર્શ જીવનનું આરક્ષણ કરીને જગતને બતાવ્યું છે. {7 }

અન્ય મહાકાવ્યો પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં જ ગુણોનું ગાન કરે છે પરંતુ વિસ્તાર ભયે તેમાં પ્રવેશ કરતો નથી.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક વિચારો :- પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં કવિ, નાટ્યકારોએ દેવભાષામાં તત તત કૃતિઓનું સર્જન કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ગુણોને ઉજાગર કર્યાં છે. જેમાં ભાસ,કાલિદાસ,ભર્તૃહરિ, ભવભૂતિ, જગન્નાથથી માંડીને ભદ્રનારાયણ જેવા અનેક કવિઓએ પોતાનાં સર્જન દ્વારા આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ભવ્ય અંજલિ આપેલ આપેલી છે.તે બધાનું અર્હિયા વિગતે નિરૂપણ શક્ય ન હોવાથી માત્ર ઉડતી નજરે જ વિહંગાવલોકન કરું છું.

મહાકવિ ભાસનાં મનાતાં રૂપકોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પડઘો સુંદર રીતે ઝિલાયો છે. જેમ કે કર્ણ કહે છે કે:- હતેષુ દેહેષુ ગુણા ધરન્તે । { કર્ણભારમ- ૧૭ }માણસ હણાઈ જાય તો પણ તેનાં સદ્ગુણોની સુવાસ ટકી રહે છે. હુતં ચ દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ । { કર્ણભારમ- ૨૨ } હોમેલું અને દાન આપેલું કાયમ માટે રહે છે. તેથી જ તે ગર્વ સાથે કહે છે કે:- મયા કૃતાર્થઃ ખલુ પાકશાસનઃ । { કર્ણભારમ- ૨૩ }મેં સ્વર્ગાધિપતિ ઇંદ્રને કૃતાર્થ કર્યો છે. તો બીજા એક રૂપકમાં ભીમ કહે છે કે:- માતા કિલ મનુષ્યાણાં દૈવતાનાં ચ દૈવતમ । { મધ્યમવ્યાયોગ:-૩૭}માતા તો મનુષ્યો અને દેવતાઓને માટે પણ પરમ ઇશ્વરી સ્વરૂપ છે.

મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓમાં નિરૂપાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ સળતાથી આચરણમાં લાવી શકાય તેવી હોય છે.

સજ્જનોનાં અંત : કરણ વિશે તેઓ કહે છે કે:- સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણં અન્તઃકરણ પ્રવૃત્તયઃ ।

{અભિજ્ઞાનશાકુંતલ- ૧/૨૦} જ્યારે સજ્જનોને કોઈ વસ્તુઓમાં સંદેહ થાય, ત્યારે તેઓ પોતાનાં અંતઃકરણ સાથે વિચારણા કરે છે અને અંતઃકરણ જે નિર્ણય આપે, તે મુજબ જ આચરણ કરે છે. શૃંગારી વિષયમાં પણ વેદાંતનાં વિચારોનું નિરૂપણ કરવું એ કાલિદાસની આગવી વિશેષતા છે. તો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પિતાનાં હૃદયનાં ભાવોને વાચા આપતા તેઓ કહે છે કે:-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डना अपि भवतां स्नेहेन या पल्लवं ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुजायतां । । { अभिज्ञानशाकुंतल- ४/९ }

શકુંતલાને સ્વસુર ગૃહે વિદાય કરતી વખતે કણ્વઋષિ જે શ્લોકો બોલે છે તેમાં પોતાનાં કાળજાનાં ટુકડાને સાસરે વિદાય આપતા બાપનાં હૈયાનો વલોપાત નિરૂપાયો છે.

બધા જ કવિઓને ન્યાય આપવો એ પ્રસ્તુત શોધલેખમાં શક્ય નથી,તેથી છેલ્લે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે,તે નીતિની વ્યાપક ફલકે વિચારણા કરનાર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ ને કેમ ભૂલાય , તેઓ કહે છે કે:- યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં તે મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારભૂતા મનુષ્યરુપેણા મૃગાશ્ચરન્તિ । { નીતિશતકમ- ૧૬} સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ:- સંસ્કૃત ભાષાએ માત્ર ભારતની જ નહીં પરંતુ વિશ્વની તમામ ભાષાઓની આદ્ય જનની છે.એવો ભાષાવિદોનો મત છે. મેકડોનલ કહે છે કે ઈંડો-યુરોપિયન ભાષાકુળની અતિ પ્રાચીન,અતિવિશિષ્ટ અને અને અત્યંત મૂલ્યવાન ભાષાસામગ્રી સંસ્કૃત ભાષામાં મોજૂદ છે. દુનિયાની ભાષાઓમાં સંસ્કૃતભાષાનું વ્યાકરણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ થયેલી વાત છે.'મુનિત્રયી'[૪]એ સંસ્કૃત ભાષાનું કાયમી સ્વરૂપ ઘડી આપ્યું છે.સંસ્કૃતભાષાનાં સ્વરૂપની પરિપૂર્ણતા અને તેમાં રચાયેલા સાહિત્યની વિપુલ સમૃદ્ધિથી અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા વિલિયમ જોસ કહે છે કે “સંસ્કૃતભાષાનું સ્વરૂપ અદ્ભુત છે,એ,ગ્રીકભાષા કરતા વધારે પરિપૂર્ણ,લેટિનભાષા કરતાં વધારે વિપુલ શબ્દ ભંડોળવાળી અને ભવ્ય રીતે પરિષ્કૃત છે.આર્યજાતિની ધાર્મિક,સામાજિક,પૌરાણિક અને સાંસ્કૃતિક સઘળી પરંપરાઓનું પગેરું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાઢી શકાય તેમ છે.ભાષા,ધર્મ અને પુરાણકથાનાં તુલનાત્મક અભ્યાસનો આધાર સંસ્કૃત ભાષા છે.

સ્કૃતભાષાનાં પ્રાચીન સાહિત્યે,પશ્ચિમનાં અનેક સમર્થ સર્જકો અને ચિંતકો ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે.ખાસ કરીને જર્મન સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્ર ઉપર ૧૯મી સદીથીજ સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા દાર્શનિક વિચારધારાની અસર થયેલી છે.એવું ભારતીય વિદ્યાનાં પ્રખર ઉપાસક જર્મન વિદ્વાન વિંટરનિત્સ કહે છે.જર્મનીની બર્લિન યુનિવર્સિટીએ તમામ સંસ્કૃતગ્રંથોનો અનુવાદ કરવાનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું છે. ડૉ.અમૃત મ.ઉપાધ્યાય કહે છે કે-“સંસ્કૃત વાડગમયમાં રાષ્ટ્રની એટલી અમૂલ્ય સંપત્તિ ભરેલી પડી છે કે -ભાષા,સાહિત્ય,ધર્મ,સંસ્કૃતિનો કોઈ અભ્યાસી કે શોધક એની ઉપેક્ષા કરેજ નહીં. સંસ્કૃતભાષાથી વિમુખ થવાનાં દુષ્પરિણામો આજે સમાજમાં ઘર-ઘરમાં જોવા મળી રહ્યાં છે.પતિ-પત્નીનાં સંબંધો અભેદ્ય રહ્યાં નથી,પિતા-પુત્રનાં સંબંધમાંથી સ્નેહ સૂકાઈ રહ્યો છે,ઘર-ઘરમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ દયાજનક બની છે,વૃદ્ધાશ્રમો વધી રહ્યાં છે.બધાં જ પ્રકારનાં સંબંધો સ્વાર્થપરાયણ થઈ રહ્યાં છે.આજનાં

સમાજનું આવું દારુણચિત્ર, પ્રત્યક્ષ જોવા છંતા,આપણી આંખો ઉઘડતી નથી,આ કેટલા દુઃખની વાત છે.

આપણી યુનિવર્સિટીઓ પણ,સ્નાતક કક્ષામાં જે ફરજિયાત વિષય તરીકે સંસ્કૃતને શીખવવામાં આવે છે,તેને દૂર કરીને ઉર્દુ,પ્રાકૃત વગેરેને દાખલ કરવાની વિચારણા કરી રહી છે.અન્યભાષાઓ શીખવે તેનો વિરોધ નથી,પરંતુ સંસ્કૃતનાં ભોગે તો નહીં જ.આની પાછળની મલીન માનસિકતા આપણે બરબર સમજી લેવી જોઈએ.ભારત બહારના લોકો ઈચ્છે છે કે હિન્દુસ્તાનમાંથી સંસ્કૃતભાષા નેસ્તનાબૂદ થઈ જાય,કારણ કે એ લોકોને બરાબર ખબર છે કે સંસ્કૃત ભાષા,અભ્યાસનાં ક્ષેત્રમાંથી દૂર થઈ જશે તો,ભારતીયોમાં તેજસ્વીતા,ખુમારી,સ્વાભિમાન,રાષ્ટ્રાભિમાન વગેરે ગુણો આવશે નહીં. પછી સાવ બકરા જેવા થયેલાં ભારતીયો ઉપર જેમ ઈચ્છે તેમ હકૂમત ચલાવી શકાય.

સ્વાધ્યાય પરિવાર દ્વારા સંસ્કૃત થી સંસ્કૃતિ રક્ષણ :- વર્તમાન કાળમાં દેવભાષામાં રહેલી સંસ્કૃતિ નાં વિચારોને સમાજનાં છેલ્લામાં છેલ્લા માણસ સુધી લઈ જવાનું પ્રયંસ કાર્ય જો કોઈ એ કર્યું હોય તો તે પાંડુરંગશાસ્ત્રીજીનાં સ્વાધ્યાય પરિવારે કર્યું છે . જે માછીમારોનાં એક હાથમાં માછલી અને બીજા હાથમાં દારૂની બાટલી હતી, તેઓ આજે વેદનાં સૂક્તો- પુરુષસૂક્ત,શ્રીસૂક્ત તેમજ શ્રીમદ ભગવદ ગીતાનાં અધ્યાયોનાં અધ્યાયો, આચાર્યોનાં સ્તોત્રો કંઠસ્થ બોલતા થયાં છે.તેનું પરિણામ તેમના જીવનમાં આવેલ બદલમાં જોઈ શકાય છે.

સ્વાધ્યાય પરિવારમાં આ કેવી રીતે શક્ય બન્યું ? શુ તેઓને સંસ્કૃત ગોખાવવામાં આવ્યું છે ? આવા પ્રશ્નો પ્રત્યેક ને થાય તે સહજ છે. સ્વાધ્યાય પરિવારમાં કોઈને પણ બળપૂર્વક સંસ્કૃતભાષા ગોખાવવામાં આવી નથી.પાંડુરંગશાસ્ત્રીએ લોકોને પોતિકા બનાવીને તેમજ શ્રીમદ ભગવદ ગીતા ઉપર પ્રવચનો આપીને,સંસ્કૃતભાષામાં રહેલા વિશાળ વાંગ્મયનું લાખો લોકોને દર્શન કરાવ્યું, માનવ જીવનમાં તેની આવશ્યકતા સમજાવી,તેનો મહિમા સમજાવ્યો. એટલું જ નહીં પરંતુ આ આપણો ભવ્ય વારસો છે, એવું સ્વાભિમાન લોકોમાં જાગૃત કર્યું છે.આ રીતે પોતાપણની ભાવના જાગૃત થતાં,કઠિનમાં કઠિન વેદનાં સૂક્તો ,આચાર્યોનાં સ્તોત્રો લોકો કંઠસ્થ કરી ગાવા લાગ્યાં છે,પોતે વેદ વ્યાસનો વારસ છે, આ સ્વાભિમાન માછીમારમાં જાગૃત થતાં લાખો માછીમારો સંસ્કૃતિનાં કામે લાગ્યાં છે, અને સમાજમાં નવી ક્રાંતિ કરી છે.મહિલા કેંદ્ર [9] ની અભણ-જેને અક્ષરજ્ઞાન નથી} એવી બહેનો પણ સંસ્કૃત સ્તોત્રો કંઠસ્થ બોલે છે. બાલસંસ્કારકેન્દ્ર[10]નાં બાળકો ત્રિકાળ સંધ્યાનાં શ્લોકો કડકડાટ કંઠસ્થબોલેછે.જેનુંપરિણામ તેમનાં જીવનમાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનું સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય કાર્ય 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' નાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે.તેઓએ પ્રત્યક્ષ રીતે ક્યારેય,ગીતાનાં શ્લોકો કંઠસ્થ કરવા કહ્યું નથી.તેમણે પોતાનાં પ્રવચનોમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ની માનવ જીવનમાં, એક માર્ગદર્શક-દીવાદાંડી જેવી આવશ્યકતા,ભારપૂર્વક બતાવી છે.પરિણામે સંસ્કૃતભાષા નહીં જાણતા સામાન્ય લોકોને પણ "ગીતા "પ્રત્યે પ્રેમ નિર્માણ થયો.પૂ.પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી કહેતા કે 'ગીતા' મને સૌથી વધુ ગમે છે,તેનું કારણ 'ગીતા'એ મારા પ્રભુનો એઠવાડ છે.અર્થાત પાંચ હજાર વર્ષો પહેલા ભગવાનનાં મુખારવિંદમાંથી જે શ્લોકો ગવાયા હતાં,ઉદાહરણ તરીકે-
સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । અહંત્વા સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ વગેરે- તે જ શ્લોકો, આજે

આપણે બોલીએ છીએ.આમ લોકોનો 'ગીતા'ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં,તેનાં શ્લોકો અને અધ્યાયો કંઠસ્થ બોલતા થયા છે.ટૂંકમાં સંસ્કૃતભાષામાં જે અમૂલ્ય વાતો પડેલી છે,તેને સામાન્ય લોકોમાં લઈ જવામાં આવે, તો લોકોનો સંસ્કૃતભાષા ઉપર અને ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર લોકોનો અનુરાગ વધશે જ એમાં શંકાનેકોઈસ્થાનનથી.

સંસ્કૃતભાષામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન:-ભારતીય સંસ્કૃતિની સ્ત્રીઓ તેજ પૂજક અને વીરપૂજક છે.આવી મહિલાઓનો આદર જાળવવાનો આગ્રહ ભારતીય સંસ્કૃતિએ રાખ્યો છે.મનુભગવાને તો કહ્યું છે કે-યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । (મનુસ્મૃતિ) મહર્ષિ વેદવ્યાસ પણ આર્યનારી માટે કહે છે કે-ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે । (મ.ભા.શાંતિપર્વ-૧૪૪-૬૬) આ ઉપરાંત સંસ્કૃત વૈદિક રાષ્ટ્રિય પ્રાર્થનામાં માંગણી કરતા કહેવામાં આવ્યું છે કે આ દેશમાં “પુરન્ધી”નગર રક્ષા કરી શકે એવી વીરાંગનાઓ ઉત્પન્ન થાઓ.{11}આમ સંસ્કૃત વાડગમયમાં ભારતીય આર્યનારીને વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું .

સાંપ્રતકાળમાં સંસ્કૃત-અનુરાગીઓની ફરજ:-આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું હશે,તો પ્રથમ સંસ્કૃતભાષાનું રક્ષણ કરવું પડશે.સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિ આ બંને એક સિક્કાની બે બાજુઓ જેવી છે.એક-બીજાનાં અભાવમાં બંને અધુરા છે.સંસ્કૃતભાષા માનવમાં ચૈતન્ય પ્રગટાવનારી છે.પરંતુ લોકોથી દૂર રહેવાને કારણે મૃત:પ્રાય બની ન જાય,તે જોવાની પ્રત્યેક ભારતીયની ફરજ છે. જો આજે આપણે સંસ્કૃતભાષાને જીવંત રાખવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન નહીં કરીએ,તો આપણી ભારતીય વૈદિક સંસ્કૃતિ આધુનિક પેઢી માટે અલિપ્ત થઈ જશે, તેના જવાબદાર આપણે બનીશું આ અક્ષમ્ય ભૂલ માટે આવનારી પેઢી આપણો અનાદર કરશે,એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

આજે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને છિન્ન-ભિન્ન કરવાનાં પદ્ધતિસરનાં પ્રયત્નો થઈ રહ્યાં છે.જો આપણે સંસ્કૃત અનુરાગીઓ સજાગ નહીં થઈ એ, તો આવનારા સમયમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ભવ્યચરિત્રો ઉપર કાદવ ઉછાળવાનો પ્રયત્ન થશે-શ્રીરામચન્દ્રને આક્રમણકારી તેમજ હનુમાનજી ને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ ચિતરવામાં આવશે,અને આપણાં બાળકો તેને સાચું માનવા લાગશે.તેથી સંસ્કૃતભાષા પ્રેમીઓએ,દેવભાષા ઉપર ખરા હૃદયનો પ્રેમ કરીને, તેમાં નિરૂપિત સત્યવાતોને,તેનાં મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં નિદર્શન સાથે,સામાન્ય લોકો સુધી લઈ જવી પડશે.જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિને છિન્ન-ભિન્ન કરવાની યોજનાઓ કરનારા,યોજનો દૂર ફેંકાઈ જાય.

આપણે ત્યાંના કેટલાક વિદ્વાનો પણ-ચદ્ સાહેબોક્તં તત્ પ્રમાણમ્ । માનનારા,પરબનું પાણી પીનારા થયેલાં છે.આવા લોકો આપણી સંસ્કૃતિનાં હિમાલય જેવા ઉત્તુંગ ચરિત્રોને પણ શંકાની નજરે જોતા થયા છે.કારણ કે આજે વિદ્વાનોમાં પણ પ્રચલિત પ્રવાહથી જુદું કહેવાની એક પ્રકારની ફેશન આવી ગઈ છે,બધાં કહેતા હોય તેનાથી જુદું જ કહીએ તો લોકો આકર્ષાય અને સસ્તામાં સરળતાથી પ્રસિદ્ધિ મળી જાય.આવો તેની પાછળનો આશય હોય છે. આજે કહેવાતા સાહિત્યકારો રામાયણ અને મહાભારત ઉપર પુસ્તકો લખે છે,પરંતુ તેમનું પોતાનું જીવન સ્વાર્થ અને

વાસનાઓથી ગ્રસ્ત થયેલું હોવાથી-રામાયણ-મહાભારતનાં હિમાલય જેવા ઉત્તુંગ ચરિત્રો -શ્રીરામ તેમજ શ્રી કૃષ્ણ પણ તેમને પોતાના જેવા સામાન્ય માણસ જ લાગે છે. અને એ રીતે જ પોતાના પુસ્તકોમાં તેનું નિરૂપણ કરે છે. આવા કહેવાતા અને બની બેઠેલા સાહિત્યકારોથી આપણી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાની, અત્યારે આપણા બધાની નૈતિક ફરજ છે.

વ્યક્તિ પ્રાણાંત પણ પોતાની સંસ્કૃતિ, ધર્મ ન છોડે તેવા વૈચારિક વ્યક્તિઓ તૈયાર કરવાની અત્યારનાં કાળમાં તાતી જરૂર છે. આપણે આપણી નવી પેઢીમાં, સંસ્કૃતભાષામાં રહેલી સંસ્કૃતિનાં સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનું છે. જેથી આવતી કાલનું ભારત ભવ્યરૂપમાં ઉજાગરથાય..ઓછામાં ઓછું યુનિવર્સિટીઓમાંથી ફરજિયાત સંસ્કૃત વિષયને દૂર ન કરવામાં આવે, તે જોવાની આપણા બધાની નૈતિક ફરજ છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં ,હિન્દુસ્તાનની તમામ યુનિવર્સિટીઓમાં દેવભાષાને ફરજિયાત વિષય તરીકે ફરજિયાત શીખવવામાં આવે, એવો કાયદો બનાવવા U.G.C. એ ભારત સરકારને રજૂઆત કરવી જોઈએ. સંસ્કૃતભાષાએ વિશ્વભાષા છે.માનવ સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ ભાષા છે.મેકડોનલ કહે છે-“માનવજાતિની ઉત્ક્રાંતિનો અભ્યાસ કરવાનાં સાહિત્ય તરીકે તો સંસ્કૃતભાષા ગ્રીસના સાહિત્ય કરતાયે વધારેચઢીયાતીભાષાછે.

સમગ્ર વિશ્વને એકતા તરફ લઈ જવાનો વિચાર-“યત્ર વિશ્વં ભવતિ એકનીડમ્ ।”(યજુ.૩૨-૮) જ્યાં સમગ્ર વિશ્વ એક માળો બની જાય છે.આવી વિશ્વબંધુત્વની ભાવના, દેવભાષામાં ભારોભાર ભરેલી છે.” વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ “ની ઉદાત્તભાવના એ સંસ્કૃતભાષાની સંસ્કારિતાનું તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિની સંસ્કારીતાનું પરિણામ છે.{12} દેવભાષામાં રચાયેલાં ઉપનિષદ વાડગમયને ભવ્ય અંજલિ આપતા પશ્ચિમનાં ચિંતક-શોપનહર કહે છે કે-“ ઉપનિષદોના અભ્યાસ જેવો બીજો કોઈ અભ્યાસ લાભપ્રદ અને માનવનું ઊર્ધ્વાકરણ કરનારો નથી.ઉપનિષદોનો અભ્યાસ એ મારા જીવનની શાંતિરૂપ બનેલો છે,એ જ અભ્યાસ મારા મૃત્યુની પણ શાંતિ બનશે.”{13} આવી રીતે આ અમરવાણી જ સાંસ્કૃતિક ઐક્યની સ્થાપના માટે,સદ્ભાવના,શાંતિ તેમજ વિશ્વબંધુત્વની સ્થાપના માટે સર્વથા યોગ્ય હોવાથી “વિશ્વભાષા” પદવીને યોગ્ય છે.અને તેવી વિશ્વભાષા સંસ્કૃતમાં રહેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ જ વિશ્વને માર્ગદર્શન કરી શકશે.

પાદટીપ

{1} ‘સંસ્કૃતિ પૂજન’- પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનાં પ્રવચનોનું સંકલન,પ્રકાશક-શ્રી વલ્લભદાસ જે.ઝવેરી,સદ્વિચાર દર્શન ટ્રસ્ટ ,વિમલ જ્યોતિ,મુંબઈ.અગ્યારમી આવૃત્તિ-૧૯૯૨, પૃ. ૫૨.

{2} ‘બૃહદ-અનુવાદક ચન્દ્રિકા’-લેખક-ચક્રધર નૌટ્યાલ ‘હંસ’ શાસ્ત્રી,પ્રકાશક-મોતીલાલ બનારસીદાસ-દિલ્લી,વારાણસી મદ્રાસ,પુનર્મુદ્રણ દિલ્લી-1995, પૃ.૬૭૪.667.

{3}દેવ માનવા :- તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, તેમનો આદર કરવો અને તેમનાં અંતઃકરણ ને દુઃખ થાય તેવું કોઈ પણ કાર્ય ન કરવું.

{4 } તૈત્તિરીયોપનિષદ- સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય – ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, અઠારવા સંસ્કરણ, સં.-૨૦૧૧, પૃ.૭૦.

{5} ‘સાંસ્કૃતિક વિચારધારા’-પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનાં પ્રવચનોનું સંકલન, પ્રકાશક-શ્રી વલ્લભદાસ જે.ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન, નિર્મલ નિકેતન, મુંબઈ. ૬૧મી આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ.૩૫.

{6} કાલિદાસનાં –રઘુવંશ અને કુમારસંભવ, ભારવિનું –કિરાતાર્જુનીય, માધનું- શિશુપાલવધ અને શ્રીહર્ષ નું – નૈષધીયચરિત આ પાંચ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો છે.

{7} ‘ભારતીયોનું આદર્શ જીવન’- {પૂ. પાંડુરંગશાસ્ત્રીનાં પ્રવચનોને આધારે-} પ્રકાશક:- શ્રીવલ્લભદાસ જે. ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન, વિમલ જ્યોતિ, મુંબઈ, અગ્યારમી આવૃત્તિ- માર્ચ-૧૯૯૪, પૃ.૨.

{8} સૂત્રાષ્ટાધ્યાયીના રચયિતા પાણિનિમુનિ, વાર્તિકકાર કાત્યાયનમુનિ અને મહાભાષ્યના રચયિતા પતંજલિમુનિ

{9} પાંડુરંગશાસ્ત્રીજી પ્રેરિત સ્વાધ્યાય કાર્યનાં અનેક પ્રયોગોમાનો એક પ્રયોગ કે જેમાં નિશ્ચિત દિવસ, સમય અને સ્થળે, બહેનો સાથે મળીને શ્રીમદ ભગવદ ગીતાનાં વિચારોનું શ્રવણ – મનન કરે છે.

{10} પાંડુરંગશાસ્ત્રીજી પ્રેરિત સ્વાધ્યાય કાર્યનાં અનેક પ્રયોગોમાનો એક પ્રયોગ કે જેમાં નિશ્ચિત દિવસ, સમય અને સ્થળે, બાળકોને શ્રીમદ ભગવદ ગીતા તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારો રમતા- રમતા , ગમ્મત સાથે જ્ઞાનની રીતે આપવામાં આવે છે.

{11} ‘સાંસ્કૃતિક વિચારધારા’-પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનાં પ્રવચનોનું સંકલન, પ્રકાશક-શ્રી વલ્લભદાસ જે.ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન, નિર્મલ નિકેતન, મુંબઈ. ૬૧મી આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૨૯.

{12} ‘વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ’-લેખક-ડૉ.ગૌતમ વ.પટેલ, પ્રકાશન-યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૦, પૃ. ૪૧૧.

{13} ‘બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમ્-ચતુસૂત્રી’-અનુવાદક-ડૉ.લક્ષ્મણ વી.જોષી, પ્રકાશન-પાર્શ્વ પ્રકાશન, અનંદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૯, પૃ. ૨.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- (૧) 'બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમ્-ચતુસૂત્રી'-અનુવાદક-ડૉ.લક્ષ્મણ વી.જોષી, પ્રકાશન-પાર્શ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૯
- (૨) 'શ્રીમદ્વાલ્મીકિરામાયણે સુન્દરકાંડમ' - અનુવાદક-વિજય પંડ્યા, પ્રકાશન-પાર્શ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ.પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૫
- (૩) 'બૃહદ-અનુવાદક ચન્દ્રિકા' -લેખક-ચક્રધર નૌટ્યાલ 'હંસ' શાસ્ત્રી, પ્રકાશક-મોતીલાલ બનારસીદાસ-દિલ્લી, વારાણસી મદ્રાસ, પુનર્મુદ્રણ દિલ્લી-1995
- (૪) 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઈતિહાસ' -લેખક-આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, પ્રકાશક-શારદા નિકેતન, વારાણસી.દશમ સંસ્કરણ-2001
- (૫) 'પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ' -લેખક-પ્રા.ડૉ.અમૃત મ. ઉપાધ્યાય, પ્રકાશક:-યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૮
- (૬) 'સાંસ્કૃતિક વિચારધારા' -પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનાં પ્રવચનોનું સંકલન, પ્રકાશક-શ્રી વલ્લભદાસ જે.ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન, નિર્મલ નિકેતન, મુંબઈ. ૬૧મી આવૃત્તિ-૧૯૯૫
- (૭) 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ' -પ્રોફેસર એ.મેકડોનલ કૃત-ભાષાંતર કર્તા-પ્રા.એમ.પી.દેવે, પ્રકાશન-પોપ્યુલર પ્રકાશન સૂરત. દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૩-૯૪
- (૮) 'સંસ્કૃતિ પૂજન' - પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીનાં પ્રવચનોનું સંકલન, પ્રકાશક-શ્રી વલ્લભદાસ જે.ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન ટ્રસ્ટ, વિમલ જ્યોતિ, મુંબઈ. અગ્યારમી આવૃત્તિ-૧૯૯૨
- (૯) 'વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ' -લેખક-ડૉ.ગૌતમ વ.પટેલ, પ્રકાશન-યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૦
- {૧૦} ભારતીયોનું આદર્શ જીવન' - {પૂ. પાંડુરંગશાસ્ત્રીનાં પ્રવચનોને આધારે-} પ્રકાશક:- શ્રીવલ્લભદાસ જે. ઝવેરી, સદ્વિચાર દર્શન, વિમલ જ્યોતિ, મુંબઈ, અગ્યારમી આવૃત્તિ- માર્ચ-૧૯૯૪,

પ્રા.મયારામ કે.પટેલ

આસિ.પ્રોફેસર.(સંસ્કૃત વિભાગ,)

સરકારી વિનયન કોલેજ,સેક્ટર-૧૫,

ગાંધીનગર.

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat